

Theologische esthetiek:
over architectuur en symboliek,
leegte en licht

SACRALITEIT ANNO NU

Met veel plezier presenteren wij u het tweede nummer van *Novus*, de jaarlijkse decemberuitgave van de VBMK.

Het jaar 2019 loopt ten einde. Om ons heen is de wereld onrustig. We zoeken op bepaalde momenten naar rust. Je hoeft niet religieus te zijn, om in Maastricht een kaarsje bij 'de Sterre der Zee' aan te steken. In onze vakanties, als we ons ontspannen en van natuur en cultuur genieten, zoeken we ook kerken op. Tallozen hebben in de loop der jaren kerken in binnen- en buitenland bezocht. Doen we dat alleen omdat die kerken zo mooi zijn, of zoeken we ook iets anders? Mensen gaan naar kerken om daar hun geloof te beleven. Zo huisvesten de muren van (monumentale) kerken meer dan de ruimte zelf. Zij omvatten ook de verhalen die deze mensen meebrachten, die zij achterlieten of meenamen. Zo zijn kerken bewaarplaatsen, monumentale schatkisten van het geloof door de eeuwen heen. Heel veel kerken herbergen ook fraaie interieurs en/of kerkschatten die uitnodigen tot overdenking. Gotische kathedralen met hun kleurrijke glas-in-lood ramen nodigen uit tot een bezoek. Zo ook het romaanse kerkje op een wierde in Groningen, dat ons aanspreekt door het licht dat door kleine ramen binnenkomt. Maar ook moderne kerkgebouwen kunnen ons raken door sfeer en symboliek. Hoe uitnodigend is de 'sacraliteit' van het kerkgebouw in het verleden en in het nu? Het bestuur van de VBMK wenst u mooie feestdagen en een gelukkig nieuwjaar.

Michiel Zonneville, *voorzitter VBMK*

INHOUD

P4 Kerkgebouw: monument of mysterie?

P12 De cyclische charme van de neogotiek

P16 De buiging

P22 Een huis voor de geest

P23 De sfeer van het kerkgebouw

COLOFON

NOVUS is een uitgave van de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland.

Postadres VBMK
Coehoornsingel 14
9711 BS Groningen
info@vbm.nl
www.vbm.nl

Redactie en samenstelling
Kees Doevendans en
Brigitte Linskens

Bezoekadres
Coehoornsingel 14
9711 BS Groningen

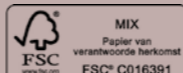
Vormgeving
John Stelck, Leiden

Financiële administratie
Bankrekening
NL65INGB0005265271
t.n.v. penningmeester
VBMK Groningen

Druk
Puntgaaf drukwerk, Leiden

Dit magazine is gedrukt op 100% recycled papier

VBMK
VERENIGING MONUMENTALE
BEHEERDERS KERKGEBOUWEN



Inleiding

In deze *NOVUS* een aantal artikelen die aandacht vragen voor aspecten die in de huidige discussie over wat te doen met voor religieus gebruik overtollige kerkgebouwen onderbelicht raken. Die discussie richt zich veelal op erfgoedwaarde, collectieve herinnering, omgevingspsychologische aspecten ('visueel eigendom', 'landmark') en behoud door mogelijke herbestemming. De VBMK heeft altijd gestreefd naar een combinatie van religieus en nevengebruik van (monumentale) kerkgebouwen, dus de combinatie en balans van religieus en cultureel, sacraal en profaan gebruik. Die spanning staat centraal in dit nummer. Zo wordt aandacht gevraagd voor de betekenis en dimensie van kerkgebouwen, die we tezamen op de noemer van symboliek kunnen brengen.

Kees Doevendans bevraagt de overmatige nadruk in het huidige debat op het kerkgebouw als monument volgens de criteria van de officiële monumentenzorg. Dit is ingegeven door de analyse dat de hedendaagse secularisatie, die in pijnlijke statistieken tot uitdrukking komt, een eenzijdige benadering oproept, een focus op herbestemming van kerkgebouwen voor seculiere functies. Tegenover dit 'opvullen' van een kerkgebouw met nieuwe functies en constructies staat de betekenis van de 'leegte' van een kerkgebouw.

Filosoof Ger Groot schrijft over de neogotiek, een stijl die zich niet door de fascinatie voor de leegte kenmerkt, maar door horror vacui. De neogotiek, in Nederland zo invloedrijk onder andere door architect Cuypers, heeft aanhangers in de vorm van erfgoedverenigingen, maar wordt toch niet altijd gewaardeerd. Het is niet alleen een kerkstijl, maar ook die van stations en fabrieken. Groot schrijft over de betekenis die deze neogotische stijl heeft, ook voor hem persoonlijk, en wijst op de Amsterdamse Dominicuskerk, waarover het boek *Verbinden en verdiepen* is verschenen.

Frans Wiersma, emerituspredikant van de PKN, vraagt zich af waaraan een kerk zijn sacramentele karakter ontleent en of daarin graden bestaan: hoe 'gewijder' een kerk, hoe dieper de buiging die we bij het binnentreden maken. Wiersma wijst op twee

invalshoeken die eerder in een Nieuwsbrief van de VBMK werden uitgewerkt (Nederland Kerkenland, 2016): positieve secularisatie en een ruime interpretatie van het liturgiebegrip. Het eerste als overdracht van betekenissen van kerkelijke naar seculiere wereld, het tweede als dienst aan de samenleving. Een opvallende rol krijgt bij hem de koster. Voelt ook de beheerder van een monumentaal kerkgebouw zich aangesproken? Als recent voorbeeld van een mooie balans tussen religieus en seculier wijst hij op de Paterskerk in Eindhoven, tezamen met het Augustijnenklooster onderdeel van het DomusDela-complex. Het thema van de architectuur van de kerkruimte keert terug in het artikel van Madelon Kootwijk en Stijn Swolfs, studenten architectuur aan de TU Eindhoven. Zij richten zich op de perioden waartussen de neogotiek zit ingeklemd: barok en 20ste eeuw. Hoe kan de architectuur bijdragen aan het creëren van een sacrale ruimte zonder de letterlijke, christelijke symboliek van de barokperiode? Duidelijk wordt dat de 'leegte' van het kerkgebouw door de architect moet worden vorm gegeven. Compositie, ruimtelijke verhoudingen, materiaalgebruik en licht als bouwsteen zijn de middelen die de architect ter beschikking staan. We herkennen de invloed van het moderne idee van amor vacui als tegenhanger van het barokke en neogotische horror vacui, maar ook van de fenomenologie, die de lichamelijke

relatie van mens en ruimte als uitgangspunt neemt. Belangrijk is het begrip atmosfeer of sfeer. De architect kan helpen die te scheppen. We kenden het begrip al van de architect van de Amsterdamse Thomaskerk Karel Sijmons, die sprak over de 'protestantse sfeer' van een kerkgebouw: effen witgepleisterde muren, bruine eikenhouten banken, goudkleurige letters op de aankondigingsborden voor psalmen en gezangen en koperkleurige kroonluchters. (zie *Novus* 2018). Kootwijk en Swolfs refereren aan het werk van de architect Peter Zumthor, die een aantal sfeer-criteria opnoemt, niet alleen interessant voor architecten, ook voor kerkbeheerders!

Twee korte bijdragen behandelen de Antwoordkerk in Hoogvliet en priorij Emmaus in Doornburgh. De Antwoordkerk uit 1964 is niet meer in gebruik, maar herinnert ons aan een interessant stukje kerkgeschiedenis. Moest de kerk bij de bouw tot symbool van de Schepping worden in een nieuwbouwwijk 'woest en ledig', nu lijkt deze kerk zelf vervallen tot een symbool voor 'woest en ledig'. Daartegenover staat het paradijselijke Doornburgh met de voormalige priorij Emmaus, een creatie van architect Jan de Jong, voorbeeldig getransformeerd tot een plaats van leegte en rust.

**KEES DOEVENDANS EN
BRIGITTE LINSKENS**

Kerkgebouw:

monument of mysterie?

TEKST **KEES DOEVENDANS**
FOTOGRAFIE **JAAP BROEKHUIZEN**

Regelmatig worden wij geconfronteerd met cijfers over onze seculariserende samenleving, waarbij de terugloop in kerkelijke betrokkenheid opvallend is.¹ Dat zou ook betekenen, dat er veel te veel kerkgebouwen zijn. Het project Toekomst Religieus Erfgoed (TRE) van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE) is op deze diagnose gebaseerd en streeft naar ondersteuning van gemeenten, kerkeigenaren en belangenpartijen om te zoeken naar herbestemming van kerkelijk overbodige kerkgebouwen. Soms bemerken we een enigszins triomfantelijke ondertoon, dat met die secularisatie nu eindelijk de nodige domme goedgelovigheid verleden tijd is. Het mysterie is verdwenen, wat rest is het monument. Maar hoe creëren we betrokkenheid bij dit bouwsel?

De Anglicaanse kerk schreef in 2015 een boeiend rapport over de kerkenproblematiek, met aandacht voor de historische én sacrale betekenis van een kerkgebouw.² Het rapport geeft aan, dat de Anglicaanse kerk verantwoordelijk is voor ongeveer 45% van alle gebouwen op de Engelse monumentenlijst. Maar de kerk is geen erfgoedorganisatie en veel van die gebouwen zijn inderdaad overbodig. Daar wringt dus iets.

Kerkelijke gemeenten worden aangesproken op hun rol als monumenteneigenaar. Die rol past bij hen, want zo stelt theoloog Tim Gorringe: herinnering en traditie, en zorg voor schoonheid zijn doelstellingen van de kerkelijke gemeenschap, waarmee zij bijdraagt aan de seculiere wereld.³ Maar het eigenaarschap betekent ook instandhoudingsplicht. Transformatie van het gebouw of afstoting ervan kan op problemen stuiten. De werkgroep 'Kerkgebouwen in Voortgezet Religieus gebruik' van de Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed (NATRE, voorloper van TRE) stelt: 'De kerkgenootschappen verkeren in de unieke positie dat zij zowel de grootste monumentenportefeuille (bezit), én de eigenaar wordt van de grootste leegstandsportefeuille van monumenten en gezichtsbepalende gebouwen (...).' Echter: 'Van de kerken kan geen 'plaatsvervangende' monumentenzorg worden verwacht om een kerkgebouw in stand te houden, welke aan de eredienst onttrokken is, omwille van de cultuurhistorische of monumentale waarde ervan.' ▶

Grote Kerk, 's Hertogenbosch, 1820.
Een kerkgebouw in neoclassicistische stijl.

Kerkgenootschappen moeten betekenis geven aan de sacrale én monumentale betekenis van hun kerkgebouw, aan hun gebouw als christelijk en historisch erfgoed. In het Anglicaanse rapport wordt de sacrale betekenis verstaan vanuit de samenhangende begrippen sacrament en symbool. Het kerkgebouw is symbool voor het mysterie van het christelijk geloof. Die symboliek vindt zijn oorsprong in het sacrament van de verkondiging van de komst van het Koninkrijk.

In Nederland bestaan verschillende interpretaties van de sacrale betekenis van een kerkgebouw. Protestanten hebben misschien wat moeite met de term 'sacraal'. Een kerk is een gebouw dat functioneert voor de godsdienstoefening. Daarom is er een bepaalde liturgische inrichting voor de sacramenten van prediking, doop en avondmaal. Maar in principe kan in elk gebouw worden 'gekerkt'. Voor de Rooms-katholieke kerk is een kerkgebouw gewijd. Dit betekent dat niet elke herbestemming mogelijk is en dat een kerkgebouw moet worden ontworpen alvorens te kunnen worden herbestemd, verkocht of gesloopt. Maar ook voor protestanten geldt, dat zij natuurlijk een voorkeur hebben voor een passende herbestemming: liever geen dancing, hoewel ook de liturgie volgens de Psalmen een dansfeest is.

'In een of ander huis'

Religieus (onroerend) erfgoed wordt als een bijzondere categorie beschouwd, naast industrieel, militair en ander erfgoed. Maar het mysterie laat zich toch niet helemaal wegdenken, het kerkgebouw roept de associatie op met religie, zingeving, beleving en spiritualiteit. Echter, bedacht moet worden, dat het monumentale kerkgebouw van oudsher niet tot een specifieke christelijke vorm- of stijltraditie behoort. Architectuurhistoricus Geert Bekaert heeft dit duidelijk gemaakt in zijn studie *In een of ander huis*. Het christendom kent helemaal geen eigen vormtraditie, stelt hij. Het kerkgebouw behoort tot de algemene cultuur- en beschavingsgeschiedenis.⁴ Dit uitgangspunt kan worden uitgewerkt in een historische typologie. Met de titel



Grote of Sint-Bavokerk in Haarlem, een middeleeuwse stadskerk

'In een of ander huis' duidt Bekaert op de eerste christenen, die 'het brood braken' in een doodgewoon huis (Handelingen 2: 46). Er was geen speciaal kerkgebouw. Toen het christendom staatsgodsdienst werd, kwam de basiliek als kerkgebouw in zwang. Maar die basiliek was van oudsher een seculiere vorm, een openbaar gebouw, een markthal. In hoeverre zijn de latere romaanse en gotische kerken dan specifiek christelijk? Naar de analyse van Bekaert zijn dit soort gebouwen weliswaar het sacrale middelpunt van een samenleving, echter: 'Ik beweert niet dat deze ruimten rechtstreeks iets met een expliciet godsgeloof te maken hebben.' Wel zijn ze 'de schitterende belichaming van een verheven bestaansopvatting die haar centrum buiten de menselijke persoon heeft.'⁵ Volgens historicus Johan Huizinga was het een spel van alledaagse levensvorm, theologie en architectuur. 'Men bouwde kerken en kathedralen als een kind dat met blokken speelt'.⁶

'Men bouwde kerken en kathedralen als een kind dat met blokken speelt'

Vanaf 1850

Omstreeks 1850 treedt een maatschappelijke verandering op: kerk en overheid worden gescheiden. De kerk wordt nu een soort vereniging met eigen gebouwen. Maar de bouwstijl van die gebouwen is allerm minst afwijkend. Ook fabrieken, theaters, postkantoren en stations kennen, zoals kerkgebouwen, een neoclassicistische of neogotische stijl. De naoorlogse periode laat een toekker naar het functionalisme zien. Er wordt afstand gedaan van de traditionele vormentaal. Dat er toen zoveel kerken zijn

gebouwd, is een bekend verhaal: iedere wijk zijn eigen kerkgebouw, Rooms-katholiek, Nederlands Hervormd, Gereformeerd. Maar deze 'wijkgedachte' was overigens overwegend een seculier model: bevorderen van stedelijke gemeenschap binnen buurten en wijken. En het was ook nu de overheid die kerkbouw stimuleerde om een wijk compleet te maken. Kerk en overheid waren

kennelijk toch niet zo gescheiden, hun doelstellingen liepen althans parallel: meebouwen aan de welvaartstaat. Zo werden door de overheid tijdelijke voorzieningen getroffen 'voor de financiële ondersteuning van kerkgemeenschappen bij de oprichting van nieuwe kerkgebouwen. Dit was bijvoorbeeld het geval vanwege de vernietiging van kerkgebouwen als gevolg van de Tweede

Wereldoorlog, de watersnoodramp 1953 en de inpoldering en daarmee de ontwikkeling van nieuwe steden.'⁷ In 1962 trad de Wet Premie Kerkenbouw in werking. Negen kerkgenootschappen reageerden in 1964 in vereende kracht met de actie Antwoord '64 om geld in te zamelen voor kerkbouw in de zich uitbreidende stad: of ieder kerklid een honderdste van zijn jaarinkomen wilde



Templespleinkerk te Heerlen, 1931-32, traditionalisme vermengd met een moderner vormentaal



Garnizoenskerk in Ravenstein – kerk in gotische stijl in 1641 gebouwd voor het Staatse garnizoen in de vesting Ravenstein



De 17de eeuwse Oostkerk in Middelburg met achtvormig grondplan



Waalse Kerk te Maastricht in een sobere barokke stijl, omstreeks 1730

doneren. Motto: ‘In de groeiende nieuwe steden, die zelf groeiende nieuwe vragen zijn, daar zullen kerken staan, en u zult ze bouwen.’ Symbool van deze actie werd de Antwoorderk in Hoogvliet, die het uithield tot 2018. De kerk werd dus geen monument, het mysterie werd door de nieuwbouwwijk niet blijvend opgepakt. (zie kader)

Vijf-kerken-plan

De huidige problematiek van het kerkgebouw, en de historische en monumentale rol ervan, is niet van de laatste jaren. In 1988 verscheen een interessant verslag van het symposium naar aanleiding van het Utrechtse ‘Vijf-kerken-plan’ voor herbestemming van de middeleeuwse kerken.⁸ Onderwerp is óók dan al de overtolligheid van kerkgebouwen, met name de historische, sacrale en seculiere betekenis van die gebouwen en hun gebruik en herbestemming. Het symposium is een gemeenschappelijke zaak van de kerk, vertegenwoordigd door de Van der Leeuw-stichting, en de Rijksdienst Monumentenzorg. Het verschil met nu is, dat de kerkelijke gemeenschap nog energiek is, uitgaat van eigen kracht. Er lijkt niet, zoals nu, sprake van een doemscenario, mede ingegeven door al die secularisatiestatistieken.

‘Het monumentale kerkgebouw als baken van onze geschiedenis’

In zijn bijdrage spreekt ds W.G. Overbosch (1988) over de kerk als gemeente én gemeenbest, waarmee hij de dubbele betekenis van het kerkgebouw aanduidt, zowel sacraal als seculier. Hij maakt een onderscheid tussen de kerken in het midden van samenleving, stad of dorp en de kerken langs de rooilijn: schuilkerken en de latere ‘verenigingsgebouwen’. De monumentale kerkgebouwen vragen een uitgewerkte typologie. Nemen we Amsterdam als voorbeeld: Oude en Nieuwe Kerk worden omringd door een ring van 17de eeuwse kerkgebouwen, die elk een markant punt vormen in de stedelijke compositie van het grachtenplan. Hun vormgeving is gebaseerd op geometrische principes volgens de architectuurtheoretische ideeën van die tijd. Maar de relatie gemeente en gemeenbest blijft in stand: elk van die kerkgebouwen is verbonden met een markt.

Ruimtelijkheid

In de discussie over het religieus erfgoed overheerst het idee van de monumentaliteit van het kerkgebouw, die kan worden uitgedrukt in termen van een historische periode, bouwstijl of genius van een architect. Dat leidt dan tot de formele aanwijzing van een kerkgebouw tot monument, nationaal, provinciaal of gemeentelijk. Kan een dergelijk monumentaal kerkgebouw worden behouden door een nieuwe bestemming te vinden? Een veel geroemd voorbeeld is de Dominicanenkerk in Maastricht. Het gebouw is behouden door van het interieur een boekwinkel te maken. Maar een monumentaal kerkgebouw is toch vooral ruimte en leegte. ‘Interieur en exterieur zijn evenwaardige partners die met elkaar een subtiel en toch contrastrijk spel spelen’, stelt Bekaert.⁹ J.J. Stegeman, predikant van de Grote Kerk van Leeuwarden typeert de oude stadskerk als ‘een groot en nutteloos, maar prachtig mysterie’. ‘De ruimten staan voor mij voor overvloed en ruimte zonder heel direct doel.’ Maar de ruimten vertegenwoordigen ook geschiedenis: ‘De grote ruimte geeft er blijk van dat er generaties lang geleefd is. (...) Dat we het leven hebben gekregen en dat we niet de eersten zijn’.¹⁰

ANTWOORDERK HOOGVLIET ALS SYMBOOL

Architect – R.H. Fledderus – Bouwjaar – 1964, Zalmplaat in Hoogvliet

In 1964 organiseerden negen kerkgenootschappen de actie Antwoorderk ‘64 om geld in te zamelen voor kerkbouw. De naoorlogse stedelijke uitbreidingswijken vroegen om kerkbouw. Kerkleden werden gevraagd een honderdste van hun jaarkomen te doneren. Er werd een bedrag opgehaald van 23 miljoen gulden. Symbool van de actie werd de Antwoorderk in de nieuwbouwwijk Zalmplaat in Hoogvliet, een ontwerp van de gerenommeerde architect R.H. Fledderus. De Nederlandse Hervormde Kerk deed sociologisch onderzoek, waarvan de resultaten werden vastgelegd in ‘Kerk in stedelijk perspectief, mogelijkheden van gemeentevormen in de stadssamenleving’ (Boekencentrum, 1965). Het onderzoek richtte zich op Hoogvliet en Spijkenisse. De vraag werd gesteld naar de levenswijze die zich in die nieuwbouwesteden zou ontwikkelen en hoe de kerk daarop in zou kunnen spelen. Zo was er bijvoorbeeld het probleem van de mannen die bij Shell in ploegendienst moesten werken. Hoe kon men hen, ondanks hun onregelmatig levenspatroon, toch bij het kerkelijk werk betrekken?

De symboliek van de bouw van de Antwoorderk in 1964 was groot: de wijk Zalmplaat was nog ‘woest en ledig’ en het kerkgebouw zou in zes dagen worden gebouwd, met de zevende dag als rustdag, waarop de eerste



kerkdienst werd gehouden. Die schepping in zes dagen was alleen te realiseren, omdat het gebouw bestond uit industrieel vervaardigde elementen die ter plekke in elkaar werden gemonteerd tot een kerkzaal. Een staalskelet bedekt met metalen platen. Johan Huizinga constateerde met betrekking tot de middeleeuwen: ‘Men bouwde kerken en kathedralen als een kind dat met blokken speelt.’ Een variant voor de Antwoorderk zou kunnen zijn: ‘Men bouwde kerken als een kind dat met meccano speelt’. In de jaren na 1964 werd de ombouw van de kerk gerealiseerd, de bijgebouwen. De preekstoel werd per helikopter aangevlogen, de TV bracht verslag uit en bij de eerste kerkdienst waren enkele ministers aanwezig. Op YouTube zijn de filmbeelden van toen nog te bewonderen.

Kerk en nieuwbouwwijk, waar tal van industrieel vervaardigde woningen zouden verrijzen, waren allebei symbool van de moderne, heilzame vooruitgang van de industriële samenleving, waarin zowel kerk als overheid geloofden. Schepping als vooruitgang. Maar de bouw van wijk Zalmplaat liep vertraging op, de kerk stond er geruime tijd als een eenzaam symbool van die vermeende vooruitgang.

De gehele 20ste eeuw is het christelijk geloof onderdeel geweest, of zelfs onderbouwing van de moderne verstedelijking, een soort apologetiek. Met de stedenbouw van de tuinstad lukte dat prima, die stad had met zijn groene karakter wel iets van het paradijs, een gebied dat zich onderscheidde van de gruwelijke industriële stad met zijn stank, fabrieksrook en miserabele woningen.¹ Maar hoe werd voorkomen dat het leven in de latere naoorlogse nieuwbouwwijken woest en ledig bleef? Wat was het Antwoorderk van de kerk? In 2017 werd de Antwoorderk verkocht, rijp voor de sloop. Niet langer is deze kerk symbool voor de Schepping, maar is nu zelf ‘woest en ledig’.

1 – Kees Doevendans, De ontgoddelijkte stad, in: Schram et al, Stadsperspectieven, Nijmegen, 2015



Sint-Janskerk, Gouda: de ruimtelijkheid van het interieur als kenmerk van een kerkgebouw

De bekende architect Carel Weeber verwoordde vanuit architectonisch oogpunt iets vergelijkbaars. In een ingezonden brief in NRC-Handelsblad in 1991 stelde hij over de kerk van Veere, dat men zich druk maakt het gebouw te behouden door er appartementen in te bouwen, maar vergeet dat wordt vernietigd waar het om gaat: dat de mensheid met dat interieur de wereld heeft vergroot. Het kerkgebouw is een plein, schijft Weeber, gróter dan Veere. De werkelijke betekenis van het kerkgebouw is de leegte die het scheidt, ja, misschien zelfs de 'godvormige leegte' van Blaise Pascal? Opnieuw verbinden zich architectuur en theologie. En het sluit aan bij de analyse van kunsthistoricus Hans Jantzen over het kerkgebouw dat de ruimteloosheid belichaamt. ¹¹

Uitgangspunten

Het aantal kerkgebouwen is te groot. Er moet gesaneerd worden. De term secularisatie wordt vaak als sociologische oorzaak van het probleem aangeduid: terugval van aantal kerkleden. Maar deze verklaring doet geen recht aan het kerkgebouw in zowel de kerkelijke als seculiere betekenis: het kerkgebouw als onderdeel van de algemene beschavingsgeschiedenis. Beter is de term secularisatie naar zijn oorspronkelijke zin te gebruiken: overdracht van betekenis en eigendom uit de kerkelijke naar de wereldlijke sfeer. Hoe realiseren we deze vorm van positieve secularisatie?

Niet elk kerkgebouw kan worden beschouwd als apart erfgoedobject dat behouden moet worden omdat het nu eenmaal

een officieel monument is. Een bouwstijl kan ook worden vertegenwoordigd door andere dan kerkgebouwen. Kerkgebouwen zijn onderdeel van een verzameling gebouwen uit een bepaalde periode of met een bepaalde stijl.

Met name de monumentale kerkgebouwen lenen zich door hun ruimtelijkheid voor allerlei andere dan kerkelijke activiteiten. Meervoudig gebruik is een belangrijke optie voor instandhouding. Dat gebruik kan samengaan met het 'sacrale' gebruik van een kerkgebouw.

Aan kerkgebouwen worden vele waarden toegekend die hun behoud moeten rechtvaardigen. Kerken zijn 'landmarks' of visueel eigendom van de samenleving.

'Interieur en exterieur zijn evenwaardige partners die met elkaar een subtiel en toch contrastrijk spel spelen'

Door de kerkgenootschappen worden deze claims vaak als beletsel ervaren om voor hun gebouw plannen te maken, eventueel van de hand te doen. Aan de andere kant passen de claims bij de betekenis van een kerkgebouw als algemeen cultuurverschijnsel. De uitgangspunten verbergen het idee van kerkgebouwen als common good. Kerkgebouwen hebben zogenaamde externaliteiten, eigenschappen waar andere groepen van profiteren, maar waar die groepen niet voor betalen. Hier ligt een belangrijke juridische vraag. Zonder ze direct af te wijzen, moeten dergelijke claims van zogenaamde 'free riders' op hun rechtmatigheid worden onderzocht. Dat kan door een stakeholdersanalyse, waarvoor methodieken moeten worden ontwikkeld. In dit proces spelen erfgoedinstanties een cruciale rol. Bepaalde externaliteiten hoeven niet exclusief aan een kerkgebouw te worden gekoppeld. De betekenis van zo'n gebouw als 'landmark' is onderdeel van een 'geography of big

things'¹², waarbij dat specifieke 'landmark' door een ander plaatsvervangend groot-schalig object kan worden overgenomen.

Het is een taak voor gemeentelijke overheden om kerkenvisies op te stellen, is het uitgangspunt van het project TRE. Welke betekenis en functie hebben kerkgebouwen of kunnen zij in de toekomst hebben, hoe vormen zij onderdeel van het landschap of de stedelijke morfologie? Er kan vervolgens een toekomstplan worden geschetst, waarbij behoud een uitgangspunt kan zijn, maar niet heilig is. Aan de andere kant moeten de kerkelijke gemeenten een eigen plan opstellen. Te denken valt aan een zogenaamd liturgisch plan, waarin zowel de sacrale als seculiere rol van hun gebouwen wordt beschreven. Liturgie is immers een breed begrip, dat naast de dienst als onderdeel van de godsdienstoefening van oudsher ook publieke dienstverlening omvat, kortom: meervoudig gebruik. Een dergelijk plan kan een tegenhanger van de gemeentelijke kerkenvisie vormen, maar daarmee ook overlappen.¹³

In het nadenken over herbestemming van kerkgebouwen is de inbreng van disciplines als theologie, architectuur en stedenbouw en culturele geografie essentieel. Dat voorkomt een zwevend debat over 'religieus erfgoed'. Bovendien mag niet worden vergeten, dat, vóórbij alle sentimentaliteit, kerkgebouwen toch eerst en vooral vastgoed zijn, ook voor de kerken. En waarom

niet, voorafgaande aan alle discussie over functionele herbestemming, het woord laten aan ontwerpers, die met hun eigen vormgevende interpretatie een kerkgebouw kunnen 'her-betekenen'? Nu opereren zij op het tweede plan, pas als er een programma van eisen voor herbestemming is. Naast een maatschappelijk debat is een vakwetenschappelijk debat nodig. Daartoe behoort ook de modernisering van de monumentenzorg. Niet alleen 'heritage by designation' (= de officiële monumentenlijst), ook 'heritage by appropriation'.¹⁴ Dit laatste is voor kerkgebouwen een belangrijke waarde: vitale betrokkenheid, waarbij naast sacraal en seculier gebruik, ook het smeden van nieuwe organisatievormen door diverse actoren, wellicht coöperatief, aandacht krijgt. Dat is geen eenvoudige opgave, vrijwillige betrokkenheid bij religieus erfgoed is niet vanzelfsprekend. Met welke blokken wil het (post)moderne kind nog spelen? Door welk spel wordt levens- en bouwvorm bepaald? Waarvoor staat het kerkgebouw nog symbool? Welke betekenis wordt eraan toegekend? Soms ligt bij het beantwoorden van die vraag zelfs nationalisme op de loer, waarschuwt Mark Thatcher.¹⁵ Het monumentale kerkgebouw als 'baken van onze geschiedenis'. Intussen pleiten de protestantse kerkrentmeesters in een interessante studie voor de missionaire (= diaconale) functie van het kerkgebouw, monumentaal of niet.¹⁶ In elk geval zal hoe dan ook uitgangspunt moeten zijn: zowel kerkgebouw als monumentenlijst is niet heilig. ■

Noten

Een eerdere versie van dit artikel verscheen als opiniestuk op de website van Erfgoedvereniging Heemschut

- 1 - Sociaal Cultureel Planbureau (2018), Christenen in Nederland, kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid, zie: www.scp.nl
- 2 - Report of the Church Building Review Group (2015). Beschikbaar op: www.churchofengland.org/media/2383717/church_buildings_review_report_2015.pdf
- 3 - Tim Gorringe (2007), Gemeenschap door stenen: kerk, gemeenschap en stedenbouw. In: Kansen voor kerkgebouwen, PKN, pp. 27 - 32
- 4 - Geert Bekaert (1967a), In een of ander huis, kerkbouw op een keerpunt, Lannoo, Tiel/Den Haag
- 5 - Geert Bekaert (1967b), Het einde van de architectuur, Limburgse Akademisch Bibliotheek
- 6 - Zie voor verschillende interpretaties van deze 'gotische' bestaansopvatting: Kees Doevendans (december 2018), Kerkgebouw als woonhuis. In: Novus 1, uitgave VBMK
- 7 - Paul van Sasse van Ysselt (2013), Financiële verhoudingen tussen overheid, kerk en religieuze organisaties. In: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, jrg. 4, nr 1

- 8 - 'En een tempel zag ik in haar wèl' (1964), Mededelingen Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting, afl. 64
- 9 - Geert Bekaert (1967b), p. 19
- 10 - J.J. Stegeman (2016), Christelijk Weekblad, gelezen in Trouw, 26 september 2016, De Verdieping, p. 6
- 11 - Zie voor deze thematiek: Kees Doevendans (2017), Kerkgebouw als leegte. Architectuur en theologie. In: In de waagschaal, jrg 46, nr. 8
- 12 - J. M. Jacobs (2006) A geography of big things. In: Cultural Geographies, 13, pp.1 - 27
- 13 - Zie voor uitwerking van kerken als common good, positieve secularisatie en liturgisch plan: VBMK-Nieuws (november 2016), VBMK en de Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed
- 14 - Zie C. Tweed, M. Sutherland (2007) Built cultural heritage and sustainable urban development. In: Landscape and Urban Planning, 83, pp. 62 - 69
- 15 - Mark Thatcher (2018), Introduction: The state and Historic Buildings: preserving the National Past. In: Nations and Nationalism, 24 (1), pp. 22 - 42
- 16 - VKB (2019), Bouwstenen vanuit de VKB voor een Protestantse visie op het kerkgebouw anno 2019. Beschikbaar op: www.kerkrentmeester.nl

De cyclische charme van de neogotiek

De roomwitte Griekse marmerbeelden waarmee onze musea vol staan, zijn even zovele tekenen van racisme, zo beweert de Franse kunsthistoricus Philippe Jockey. Ooit waren ze bont beschilderd, maar wie weet dat nog? Wit is hét schoonheidsideaal geworden, waarmee we terloops de ‘gekleurde ander’ van zijn bestaansrecht hebben beroofd.



TEKST GER GROOT
FOTOGRAFIE JÖRGEN CARIS

Erg serieus lijkt me zo'n bewering niet – hoe professoraal Jockey haar op het serieuze tv-kanaal *France Culture* ook mag verdedigen. Tik op internet de woorden *statues peintes* en *youtube* in, en je krijgt bondig uitgelegd hoe die 'witwassende' *histoire réactionnaire* al in de late oudheid begon, met de Renaissance nog eens werd overgedaan en tenslotte zou leiden tot 'de wreedheden van de twintigste eeuw'. Van uitgebleekte polychromie naar de holocaust is voor *France culture* maar een kleine stap.

Eén probleem is er natuurlijk wel. Gedurende de hele middeleeuwen werden kerken, kapellen en kathedralen net zo bont beschilderd als ooit het Griekse beeldhouwwerk. Vandaar, ongetwijfeld, dat de Renaissance het 'zuiverende' werk van de late oudheid nog eens dunnetjes over moest doen. Dan zou het hoogtij van de katholieke beschaving voor 'de' westerse cultuur net zo'n aberratie zijn geweest als de 'gekleurde ander' in ons denken van vandaag nog steeds zou zijn.

In die laatste gedachte zou de Reformatie, vermoed ik, wel wat zien. Meer dan de



Renaissance was zij het tenslotte die zich beeldenstormend tegen de bonte 'paapse superstitiën' keerde. En gewantwoord werd de gotiek in de moderne tijd zeker. De Romantici wisten slechts op het nippertje te voorkomen dat de kathedralen als 'steenpuisten in het stedelijk landschap' uit naam van classicisme en rationalisme met de grond gelijk werden gemaakt. En vandaag de dag laten alleen oude parochianen en traditiebewuste katholieken als Kees Fens nog een traan wanneer er wéér een neogotische Cuypers-kerk tegen de vlakte gaat.

Esthetiek

Dat lijkt op het eerste gezicht minder een kwestie van ideologie dan van esthetiek. De moderniteit heeft een scherpe lijn

'Tijdens de middeleeuwen werden kerken, kapellen en kathedralen net zo bont beschilderd als ooit het Griekse beeldhouwwerk'

getrokken tussen de geometrische zuiverheid van de klare lijn en de sensuele exuberantie van kleur en vorm. Daarin zijn gemakkelijk de erfenissen van protestantisme en katholicisme te herkennen. Het laatste had misschien het verleden in pacht, maar het eerste heeft de toekomst - en dus het heden, waarin de neogotische 'steenpuist' alsnog 'niet meer van deze tijd' blijkt.

Ik moet bekennen ook in dat opzicht een tamelijk slaafs kind van die tijd geweest te zijn. Nooit ben ik zó door architectuur en beeldhouwkunst getroffen als tijdens de Italië-reis in mijn laatste jaar op het gymnasium. Mijn school mocht zich dan tooien met de letters 'RK', mijn smaak werd door de jezuïeten voldoende 'modern' gevormd om in Florence ademloos getroffen te worden door Brunelleschi's oer-Renaissancistische Pazzi-kapel.

Horror vacui

De neogotische kerken uit mijn jeugd in de Amsterdamse binnenstad werden er in één klap door buiten spel geplaatst. Als de bonte kitsch er al niet de boosdoener van was, dan wel de onhistorische misplaatstheid waarmee elke neostijl zich aanstootgevend als 'niet van deze tijd' liet kennen. Gipsen namaak-ornamentalistiek, een santenkraam die geen vierkante centimeter onbeschilderd liet, houtsnijwerk dat geen rechte lijn verdroeg: waar je ook keek heerste er een kwasi-middeleeuws *horror vacui* die alle zintuigen verdovend voor zich opeiste. Daarin had Renaissance bevrijdend huisgehouden, zo voelde ik het die ochtend in Florence. Terug in het noorden bleken ook de kale kerken van Saenredamse snit klare oorden van licht, lijn en soberheid waarin je tenminste ademen kon.

Je zou ook kunnen zeggen: eindelijk was mijn ervaring van de kerkelijke ruimte 'bij de tijd' gekomen. Ze verloor zich niet langer in een min of meer mythisch verleden, waar ze – om het marxistisch uit te drukken – verwijfde in de vervreemding van een middeleeuws schijnbeeld. Buiten raasde het verkeer en hijgde het moderne leven dat in de beslotenheid van de neogotiek met visuele overprikkeling werd verdoofd en overschreeuwd. Mijn esthetische 'ik' nestelde zich vër van alle neo-kitsch en historisch bedrog welbewust in de transparante oprechtheid van het moderne 'nu'. ▶

Hoe lang heeft dat geduurd? Eerlijk gezegd zou ik dat niet weten. Pas laat ontdekte ik dat er in mijn perceptie iets veranderd was. Op een vacantiereis door Friesland had ik mijn Spaanse reisgenoten een spoedcursus ‘protestantisme’ beloofd. De fraaie soberheid van de protestantse ethiek miste ook op hen haar uitwerking niet. Maar stiekem was er ook de opluchting wanneer er in het straatbeeld een kerk ‘van ons’ opdook.

Ontroering

Dat gebeurde vaker dan verwacht. Nooit had ik geweten dat Friesland zoveel grote katholieke kerken telde. Voor het merendeel neogotisch, vaak gebouwd door Pierre Cuypers of een leerling – en plots overviel me in één van hen een vreemde ontroering, als het omgekeerde van wat me decennia eerder in de Pazzi-kapel overkomen was. Het was of ik de katholieke neogotiek voor het eerst zág, alsof de vormen, beeldentaal en decoraties ervan pas nu, na al die jaren van vanzelfsprekendheid en vervolgens van afwijzing, mijn sensibiliteit wisten binnen te glippen. Sleetse heiligenbeelden, kwasi-historische schilderingen en het vertrouwd zuilenwoud bleken, bekeken door de wimpers van de ziel, onverwacht móóí te kunnen zijn. Ik moet bekennen dat ik van die ervaring bijna schrok. Ze verdraagt zich slecht met het modernisme dat geloofskitsch minacht en het historisme ervan als een aartsvijand ziet. Moreel en esthetisch is ze bij voorbaat verdacht. Maar waarom eigenlijk? Waar haalt het verwijt dat iets ‘niet van deze tijd’ zou zijn het recht vandaan iedere tegenspraak bij voorbaat de mond te snoeren? Waarom zouden dingen die in andere tijdperken mooi, overtuigend, nuttig en doeltreffend zijn gebleken *niet* de onze mogen worden?

Die oneerbiedige vragen, zo moest ik toegeven, had ik niet helemaal van mijzelf. Al ruim 25 jaar eerder had ik neo-stijlen door de Amerikaanse architect Donald Olsen (*De stad als kunstwerk*) indringende verdedigd gezien. Wat 19de-eeuwse steden, of de wijken die we daarvan nog over hebben, zo leefbaar maakt is niet hun modernisme, aldus Olsen, maar juist het feit dat zij zich hadden gericht naar wat in voorgaande tijden succesvol was gebleken. Stijlen, maatvoering, decoratie: onder aanpassing aan nieuwe behoeften en de stand van de techniek bleek het beproefde veelal aanzienlijk menselijker uit te pakken dan het revolutionaire en nieuw-bedachte, hoe humanistisch dat laatste ook geïnspireerd mocht zijn.

Wat je van Olsen ook mocht vinden, bij de neogotiek maakte die redenering de cirkel letterlijk rond, en daarmee sloop het filosofische idee opnieuw de loutere esthetiek binnen. Al die modernistische voorkeur voor revolutie en avant-garde veronderstelt immers stilzwijgend één ding: dat de geschiedenis zich uitstrekt als een lange lijn van verleden naar toekomst, waarvan vooruitgang de enige motor is. Die gedachte heeft zich diep in ons levensgevoel genesteld en scheidt ons van de middeleeuwen met hun cyclische tijdsbesef.



En dus scheidt ze ons ook van de neogotiek, die pas legitiem wordt met het ‘middeleeuwse’ katholicisme dat ze wil uitdragen. Voor wie zich er eenmaal door laat beroeren, verdwijnt het anachronisme ervan dan ook als sneeuw voor de zon. In een cyclische tijd keert alles moeiteloos terug, valt élk moment van de kringloop samen met hetzelfde moment in een latere kringloop. Het beste voorbeeld daarvan is de eucharistie, waarin iedere keer weer *hetzelfde* heilshistorische moment werkelijkheid wordt en dus niet alleen maar een *herdenking* vormt, zoals het protestants-moderne tijdsbesef wil.

Dominicuskerk

Niet dat ik in die Friese Cuypers-kerk plots de katholieke dogmatiek innerlijk had omarmd. Eerder begon de legitimiteit van de neogotiek er op *filosofische* gronden voor me op te lichten – en bracht dát besef me een beetje van mijn stuk. Niet alleen omdat ik dat in Cruyffs gevleugelde tautologie ‘pas zag toen ik het doorhad’ – anders gezegd: toen de cirkel de rechte tijdlijn vervangen had. Maar ook omdat ik die twee ook in mijn eigen levensgeschiedenis overwacht zag samenkomen.

‘Geen namaak, geen anachronisme en zelfs geen kitsch’



Wat mij ooit gemaakt heeft tot wat ik nu ben, een filosoof en niet de natuurkundige die ik aanvankelijk worden wil, kreeg immers tegen de achtergrond van precies zo’n neogotisch decor gestalte. Ik moet een jaar of zestien geweest zijn toen me gevraagd werd lid te worden van het schoolkoor dat wekelijks zong in de door Cuypers gebouwde Dominicuskerk, een flinke steenworp afstand van mijn ouderlijk huis. Dat dat verzoek me bereikte via een delegatie van twee sopraantjes,

had op mijn ja-woord ongetwijfeld een fikse invloed. Maar eenmaal zingend veranderde die kerk mijn leven. Het geloof dat jaren eerder al al pijnloos van mij afgeleden was kreeg ik er niet door terug. Maar wat er *gezegd* werd, hoe uitdagend er *gedacht* werd, en hoe dat alles fysiek gestalte kreeg in muziek, symbool, verhaal en kleur bekeerde mij definitief tot het filosofenbestaan.

Ook in die kerk klonk nog om de haverklap de naam van God, maar hij stoorde mij in mijn atheïsme al net zo min als de engelenbeelden op de balustrade van de koorzolder, de santekraam op de muren en de de Bijbelse reliëfs op de altaartriptieken en de preekstoel. Ongemerkt gleed het decor mijn bewustzijn binnen als iets dat mij van vertrouwd almaar vertrouwder werd. In die cyclische weerkeer van hetzelfde, dat als vanzelfsprekendheid moeiteloos kon samengaan met iets anders dat ooit geloof geweest was en nu filosofische beschouwing was geworden, vond ik bijna letterlijk een thuis. Het gebouw werd mij dierbaar – en is dat decennia later nog altijd. Pas kort geleden zág ik dat pas werkelijk. Was het voor of na mijn Friese Damascus-ervaring? In een jubileumboek waarin de Dominicuskerk het 50-jarig bestaan van haar ‘moderne’ liturgie herdacht, contrasteerden liefdevolle foto’s van het interieur ogenschijnlijk scherp met de postconcliaire hedendaagsheid van haar preken en beschouwingen. Maar ook hierin viel alles wonderlijk samen, in een visuele pracht die wat ooit ‘geloofskitsch’ leek tot glanzende bracht en de tegenstellingen ophief in een soort innige eeuwigheid.

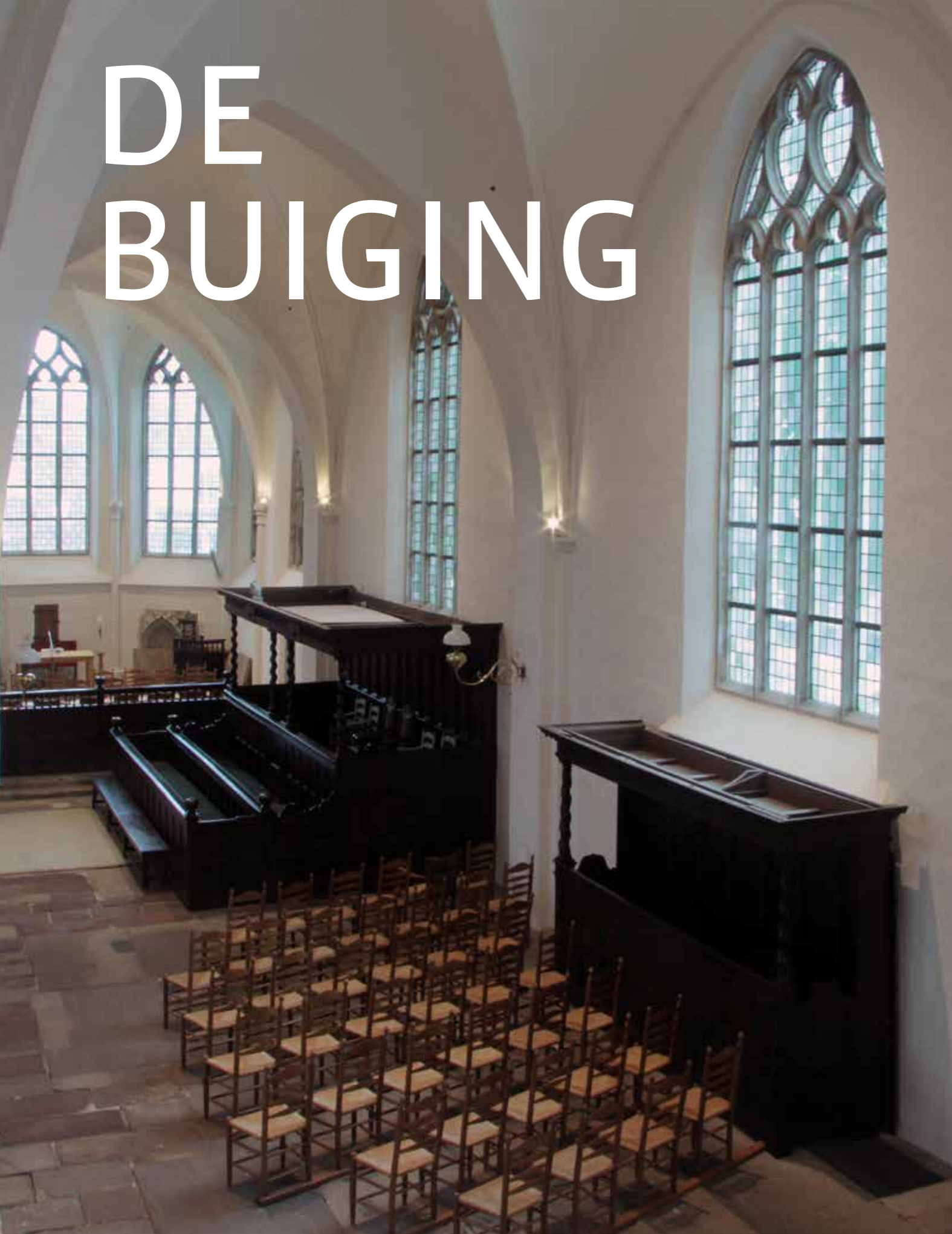
Mijn bewondering, soms zelfs ontroering, voor de ‘witte’ kaalheid van een modernere, protestantsere architectuur is er niet minder om geworden. Ook ik ben en blij tenslotte ‘van deze tijd’. Maar wel voel ik mij bevrijd van het hedendaagse vooroordeel dat alleen het laatste, meest avant-gardistische punt op de geschiedenislijn ertoe doet. Dat het verleden slechts iets kan zijn wat achter ons ligt. Ik blader door het herdenkingsboek van de Dominicus en ervaar een diepe ontroering. Heel af en toe ben ik de afgelopen jaren de kerk zelf ingelopen en voelde mijn herinneringen opgenomen worden in een tijdruimte die een hele levensloop en tegelijk een geschiedenis van eeuwen omvatte.

Ik kijk omhoog naar het besterde kerkplafond dat naar de voorschriften van de gotiek eigenlijk gewelfd had moeten zijn, maar met neogotische tolerantie modern-vlak gehouden is. In het beeldhouwwerk van de biechtstoelen sluimert een heimelijke toewijding; de orgelpijpen lijken ieder moment te kunnen uitbarsten in overdonderende tonen die je voelt tot in je middenrif en tot het besef brengt: dit is *echt*. Geen namaak, geen anachronisme en zelfs geen kitsch – of wèl kitsch, maar dan van het onverzettelijke soort dat zich aan je hecht en waaraan (of waarin) je je gehecht weet. Onwillekeurig verbeeld je je wierook te ruiken. In de geheugenholtes van het oor klink van ver het *Veni sancte spiritus*.

Noot

De foto’s van Jörgen Caris bij dit artikel zijn afkomstig uit het boek *Verbinden en verdiepen*. Dominicus Amsterdam: kerk in beweging, Skandalon Vught 2015

DE BUIGING



Wat maakt een kerkgebouw sacramenteel? Om niet in zweverige verten te verdwijnen, wil ik aan de hand van voor mij concrete (maar geheel willekeurige) voorbeelden proberen een antwoord op deze vraag te krijgen. Het beeld dat ik hierbij kies, is de houding die de bezoeker aanneemt bij het betreden van het kerkgebouw.

TEKST **FRANS WIERSMA**

FOTOGRAFIE **AUTEUR EN FRANS WIERSMA JR.**

Bij de oecumenische vieringen in Deldens Nieuwe (RK) Blasius, vroeg de pastoor in de sacristie, wie het consistoriegebed zou uitspreken. Eenmaal in processie de kerk binnengekomen, bogen alle voorgangers in de richting van het koor van het kerkgebouw. Achter dit kleine detail gaat een groter geheel schuil. De pastoor erkent met zijn vraag impliciet de ambtelijke tegenwoordigheid van de kerkenraad. De dominee erkent met zijn buiging impliciet de heiligheid van het priesterkoor, 'das Heilige' in de zin van de apart gestelde ruimte (Rudolph Otto).¹ Gaat het dan om het altaar als brandpunt van de eucharistie? Of om het tabernakel als 'aron haqodesh'² van de liturgische gaven? Daar waar het 'ner tamid'³, de godslamp vanuit de synagoge de kerk binnengewaaid om met mysterieuze glans deze bewaarplaats aan te duiden? Of om de combinatie van dit alles waarmee het hoogkoor en daarmee de hele kerk tot een sacramentele plek wordt gemaakt?

Iedere 'bon catholique' zal bij het betreden van het kerkgebouw de vingers even door het 'eau benigne' laten gaan, alvorens een kruis te slaan. Deze benaming klinkt welwillender dan het koele 'wijnwater'. Daarna in het middenpad of naast de bank volgt het knielen of anders een (meer of minder diepe) buiging in de richting van het heilige, voorin de kerk.

Oude Blasius Delden, kansel en in het zijkoor fragment van het sacramentsthus.

Een sacramentele ruimte

Voor alle duidelijkheid: mijn blikrichting in het kerkgebouw is 'ex cathedra',⁴ dus vanuit het koor in de richting van het schip. Het koor bevindt zich dus voorin de kerk. Achterin komen de gelovigen het gebouw binnen. Onmiddellijk moet daarbij worden opgemerkt dat daar achterin ook de plaats van de doopvont is of zou moeten zijn. Je komt immers zowel letterlijk als figuurlijk door het water van de doop de kerk binnen. Dat levert weer een nieuwe, omgekeerde blikrichting op. In de Nieuwe Blasius van Delden (1872) bevindt de doopkapel zich dan ook gelijk naast de ingang. In de Oude Blasius (12de eeuw) heeft men bij de restauratie (1989) doopvont, tafel en kansel ongeveer op één lijn geplaatst, onder de viering tussen schip en koor. Het restant van een gotisch sacramentsthus bevindt zich in het zijkoor. Samen toereikend om van een sacramentele ruimte te spreken.

Waarom een buiging?

Welnu, wat zal voor mij een reden moeten zijn om bij het betreden van een kerkgebouw een buiging te maken? Om daar een antwoord op te vinden, maak ik een zijsprong naar het begin van de orde van de Cisterciënzers in het Franse Cîteaux, de Abbaye de Notre-Dame. Van het oorspronkelijke klooster zijn enkele restanten bewaard

'De buiging bij binnenkomst gaat hier bijna vanzelf'

gebleven: de fundamenten van de eerste kloosterkerk, het scriptorium en het definitorium.⁵ In alle opzichten is nu de nieuwe kerk (1999) het centrum van het leven der monniken en hun gasten.

De kerk van Cîteaux is een langwerpige rechthoekige doos, gebouwd op de fundamenten van een 19de-eeuwse voorganger, die niet georiënteerd was. Ongeveer in het midden bevindt zich een transept met ronde scheidingsbogen. In de viering staat een rond altaar. Dat zijn de enige rondingen in het gebouw, die op elkaar betrokken een schaalvormige indruk maken. De vierkante doorgangen naar de in- en uitgangen achterin voor de bezoekers en voorin naar de abdij, doen denken aan de stijl van Dom Van der Laan. Kleine gestileerde wijdingskruisen, de Cisterciënzer Maria en een uiterst simpel tabernakel als brandend bos, zijn de enige 'versieringen'. Het sobere geheel doet 'protestants' aan. Alleen helemaal achterin zijn twee ramen tot op de grond, verder komt alle lichtinval door langwerpige hooggeplaatste rechthoekige ramen, over de gehele lengte van het gebouw. ▶

De buiging bij binnenkomst gaat hier bijna vanzelf. Zeker wanneer je enige tijd de vieringen hebt mogen meemaken. Desgevraagd wordt ons dat welwillend toegestaan. De ruimhartige vraag hieromtrent luidde: 'Gelooft u dat Christus in de eucharistie aanwezig is?' Die eucharistie wordt iedere dag gevierd rondom dat grote stenen, ronde altaar. De kloosterlingen staan in een kring als ware 'circumstantes',⁶ maar die cirkel is niet gesloten. In de richting naar de gasten blijft een royale opening, waardoor ook zij kunnen deelnemen 'sub utraque'.⁷ Hier wordt het 'offer onzer vreugde op zijn altaren aangereikt'.⁸ Hier wordt een feestelijk welkom uitnodigend voor ieder toebereid. Onder de viering van het gebouw heeft de viering van de eucharistie plaats, in de ware zin van het woord: dankzegging. Iedere keer wanneer je zo het gebouw binnenkomt, is daar heel centraal de symboliek van de altaarsteen als reminiscentie aan dit feestelijke gebeuren. Daar wil je wel een kruis voor slaan en een buiging voor maken: dank u wel.

Symboliek van de eucharistie

Nu is ondertussen ook het begrip symbool genoemd. Het eucharistisch gebed spreekt van het 'mysterium fidei'.⁹ Het vieren van de eucharistie of het avondmaal, laat zich niet tot op het bot ontleden om het cerebraal te kunnen uittekenen. Het is jammer dat de synodes en de godsdienstgesprekken zich in de loop der eeuwen steeds opnieuw gedwongen zagen om iets als een definitie op te stellen van wat we (moeten of mogen?) geloven en dus ook: wat niet. Voor Luther was de gedachte aan een offer niet te verteren. Het gaat niet om ons offer maar om de gaven van God. Een eenvoudige adaptie van de formule was genoeg geweest: 'Moge de Heer zijn offer in uw handen aan geven'. Zelf heeft Luther bij de godsdienstgesprekken met krijt op tafel geschreven: 'Hoc est corpus meum'.¹⁰ Pas toen het ter sprake kwam, trok hij het tafelkleed weg om deze woorden te tonen. Of het nu gaat om transsubstantiatie, door de substantie heen, of om consubstantiatie, samen met de substantie, wordt hierdoor het feest bepaald? Christus is aanwezig in de eucharistie.

'Het publiek barst na afloop uit in een oorverdovend applaus, fijn voor de uitvoerenden, maar letterlijk: vloeken in de kerk'

De symboliek van de eucharistie gevierd op de tafel van de Heer, op het altaar, blijft niet beperkt tot die ene plek. Zoals de tempel van Jeruzalem werd tot 'hamaqom'¹¹ DE plaats, zo wordt de tafel des Heren, c.q. het altaar DE plaats in het kerkgebouw. In Cîteaux is het de altaarsteen die een buiging waard is: 'faut bien une messe'.¹² Daarmee is het kerkgebouw sacramenteel geworden. Maar het gebouw is niet alleen de overhuiving van de gemeente / parochie, maar ook van de heilige reserve: de geconcreteerde hostie die van een vorige viering is overgeleefd. Daarmee is de presentia van Christus een feit.

Dat betekent dus dat bij het binnentreden van een kerk, welke dan ook, enige schroom betamelijk is. Het gaat hier niet om 'binnen zonder kloppen'. Een kerk binnengaan, is iets anders dan het binnenkomen in een supermarkt, een meubelboulevard of een garagebedrijf, om maar wat te noemen. Een (lichte) buiging is gepast. Tot zover is het duidelijk. Maar wel binnen een bepaalde context. De (tijdelijke) bewoner van de abdij, voegt zich als vanzelf in de situatie. Maar nu gaan wij de kloosterpoort door, de wereld in. Met gepaste eerbied betreden wij de kerkgebouwen op ons pad. Alle kerkgebouwen?

Niet buigen, maar betalen

In eerste instantie die kerken waarin wij een viering gaan bijwonen. Ongeacht de kerkelijke achtergrond van de bezoeker en van het kerkgenootschap. Deelnemen aan de liturgie vereist een innerlijke houding van eerbied. De snelheid van de tegenwoordige tijd maakt het niet meer mogelijk om de voorbereiding van de zondag al op de zaterdagavond te laten beginnen (Van der Leeuw), maar de kerkganger van nu gaat in

gepaste eerbied de 'heilige' ruimte binnen. Het is dan ook volslagen ongepast wanneer voorafgaande aan het begin van de liturgie een orgie van gekrakeel plaatsheeft, alsof men elkaar in jaren niet heeft gesproken. Natuurlijk is de kerkdienst ook een sociaal gebeuren, daarom is het koffiedrinken na afloop van groot pastoraal belang. Voorafgaande aan de viering past ingehouden stilte.

Het is duidelijk dat in het kader van positieve secularisatie (Kees Doevendans)¹³ de kerkgenootschappen hun teveel aan ruimte beschikbaar (willen) stellen voor andere gebeurtenissen dan strikt liturgische. Al dan niet door de (financiële) nood gedwongen hebben andersoortige manifestaties in kerkgebouwen plaats. De jaarlijkse uitvoeringen van de Matthäuspassion en het Weihnachtsoratorium van Bach in de Plechelmusbasiliek in Oldenzaal zijn als liturgische muziek geheel in overeenstemming met het sacramentele kerkgebouw, waar achter de tribunes diep in het koor, de godslamp blijft branden.

Het publiek is helaas niet op de hoogte van de liturgische lading en barst dan ook na afloop en soms zelfs halverwege voor de pauze los in een oorverdovend applaus, fijn voor de uitvoerenden, maar letterlijk: vloeken in de kerk.

Het initiatief van de (toenmalige hervormde) kerkenraad om in de Oude Blasius klassieke muziek ten gehore te brengen (als fondswerving voor het restauratiefonds), is uitgegroeid tot een hoogwaardige jaarlijkse concertserie. Zowel in Oldenzaal als in Delden koopt men een toegangsbewijs om de kerk binnen te kunnen komen. Niet buigen, maar betalen. ▶



Cîteaux, Abdijkerk met altaar

‘Leitourgia betekent in oorsprong: dienst aan de samenleving’

Jaren geleden organiseerde een grote uitgeverij een symposium in de Martinikerk van Groningen. De deelnemers kregen tijdens de middagpauze op het koor een glas wijn en een broodje aangeboden. Bij de herinnering aan de avondmaalsviering van vroeger moet er emotioneel wel even een ander register worden opgezet. Wie boeken wil kopen in Zwolle¹⁴ of Maastricht¹⁵ kan een boekhandel binnengaan, in de vorm van een kerkgebouw. Zo gaat ook in de voormalige Buurkerk van Utrecht de liefhebber van mechanische muziekinstrumenten een museum binnen¹⁶. In Almelo is een gereformeerde kerk¹⁷ tot appartementencomplex omgebouwd, in Hengelo (O)¹⁸ tot architectenbureau. Enkele willekeurige voorbeelden, die eindeloos zijn aan te vullen. Alles staat in het kader van ‘herbestemming kerkgebouwen’. Waar blijven we nu met de kerk als sacrament?

Voor de catholica is er maar één mogelijkheid: desacraliseren en dan liefst afbreken. Onttrekken aan de eredienst. Een kerkgebouw is heilig, het huis van God.¹⁹ Kerkelijk spraakgebruik kent in heiligheid geen gradaties. Een ‘halve heilige’ hoort thuis in het wereldlijk jargon, niet in het kerkelijke. Men is heilig of men is het niet. Voor het protestantisme ligt dat iets eenvoudiger: de kerk is daar ook een gebouw, als massa, zonder een speciale heiliging, immers: ‘Men kan overal liturgie vieren’ (Abraham Kuijper).²⁰ Een stelling die trouwens zeker niet onaantastbaar is, maar in vele gereformeerde kerkgebouwen duidelijk heeft doorgewerkt. In de katholieke traditie speelt uiteraard ook het al eerder genoemde tabernakel mee, de plaats van de heilige reserve. Het kerkgebouw is het thuis voor deze geheiligde gaven.



Kafarnaüm, mobiele bewaarplaats voor de Thorarollen

Gradatie van wijding

Misschien kunnen we door een ander begrip in te voeren, verder komen. Van oudsher kent de Katholieke Kerk de wijding de ‘ordinatie’. Het gaat hierbij om een (eenmalig) sacrament van ordinatie of consecratie. Van hoog naar laag is de hoogste wijding die van priester (waarin ook het bisschopsambt is begrepen), dan volgen diaken en subdiaken. De vier lagere wijdingen (ook wel: kleine wijdingen) zijn die van acoliet (misdienaar), exorcist (bezweerder), lector (lezer) en als laatste en laagste wijding die van de ostiarius (deurbewaarder) of custos (koster). De laatste vijf wijdingsgraden (tot en met subdiaconaat) worden sinds het motu proprio²¹ ‘Ministeria quaedam’ van paus Paulus VI (1 januari 1973) achterwege gelaten. Maar voor een kerkgebouw hoeft dat niet overgenomen te worden.

Zo is ook het gebouw ‘geordineerd’, gewijd. Vanaf de eerste eeuw zijn de ecclesiae bisschoppelijk gewijd. Ten teken daarvan zijn nog altijd wijdingskruisen aanwezig, waarvan er oorspronkelijk twaalf per kerkgebouw moeten zijn (geweest). De inwijdingsdatum is niet zelden de feestdag voor de parochie en de kermis voor de omgeving. Nu kan de wijding van het gebouw analoog aan de persoonswijding worden afgestemd, dus: opgeschaald of verlaagd, in overeenstemming met het gevraagde of geboden gebruik van het kerkgebouw. De

sacraliteit van het bouwwerk wordt hiermee niet aangetast.

Bij de hoogste wijdingen bevinden wij ons immers wat het kerkgebouw aangaat, in de sacramentele sfeer. De plaats van het tabernakel met zijn godslamp heeft hier zijn belangrijke rol. De vraag komt echter op of dit schrijn ook altijd geheel vervuld moet zijn van de heilige reserve. Er doen zich situaties voor van kerkgebouwen zonder tabernakel. Op het terrein bij de Petruskerk (1990) en synagoge van Kafarnaüm (Kapernaüm) (4de eeuw CE) is een reliëf gevonden waarop een wagen met grote wielen en het uiterlijk van een ‘aroon haqodesh’. Deze is verplaatsbaar zodat de ruimte waarin hij wordt geplaatst tot een gewijde ruimte kan worden.²² ‘Bij de liturgische viering zou dan de wagen met de wetsrollen naar binnen kunnen zijn gereden.’

Zijn er niet vele woningen in het huis van de Vader? Onder dergelijke omstandigheden is het niet (meer) de liturg die de sacramentele handelingen verricht en daarmee de heiligheid van het gebouw bepaalt, maar in de laagste wijding de custos, de koster, die de maatschappelijke orde in het gebouw moet handhaven. Een gebouw dat tijdelijk aan de eredienst is onttrokken en ter beschikking staat voor een maatschappelijke functie. Ook die wereldlijke betrekking behoort van oudsher tot de liturgie. ‘Leitourgia’ betekent

in oorsprong ‘dienst aan de samenleving’.²³ In de positieve secularisatie staat deze liturgie de kerk in de volledige zin van het woord ter beschikking. Met enig understatement zou men nu de diepte van de buiging kunnen aanpassen aan de inschaling van de wijding: hoe hoger de wijding, des te dieper de buiging.

Wat maakt een kerkgebouw sacramenteel? Duidelijker kan nu gevraagd worden welke de gradatie is van de wijding van een kerkgebouw op een bepaald moment. Per gebouw zou dat verschillend kunnen zijn, afhankelijk van de inzet of de bereidheid van de meerdere organen om hun kerkgebouw in dienst te stellen van de liturgie, in de breedste zin van het woord. In dit verband kan de H. Hart Paterskerk in Eindhoven (1898) genoemd worden. ‘Het gevoel van de kerk is gebleven. Het is nog steeds een spiritueel gebouw, maar dan zonder religieuze invulling.’ Dat is de reactie van een pater Augustijn, nadat de kerk met bijbehorende gebouwen, zoals kapel, school en klooster, is herbested tot ‘ceremonieruimte’ om ‘te trouwen en te rouwen’, voor een jubileumfeest of een congres.²⁴ Deze vorm van secularisatie kan meehelpen om de bewustwording van de bezoeker te verdiepen, zowel in religieuze als in wereldlijke zin. Zowel het deelnemen aan de strikt kerkelijke liturgie als het bijwonen van (culturele) evenementen die plaatsvinden in het betreffende gebouw. Dit geldt evenzeer voor de verruiming van het gebruik van alle kostbare schatten die op het gebied van kerkelijk erfgoed beschikbaar zijn.

Noten

- 1 - Rudolph Otto, *Das Heilige*, 1ste 1917. ‘Die Erfahrung des Heiligen ist ihm nicht primär über die Lektüre von heiligen Texten, sondern als eine spontane religiöse Erfahrung in einer jüdischen Synagoge in Marokko auf einer Reise zuteil geworden, wie er mir selbst erzählt hat, und zwar in dem Augenblick, in dem der Rabbiner den uralten Hymnus des ‚Kadosch, Kadosch, Kadosch‘ anstimmte, der von der Gemeinde respondiert wurde.’ Zo zijn student Ernst Benz voor de Deutschlandfunk in 2017
- 2 - De heilige arke waarin in de synagoge de Torarollen worden bewaard
- 3 - De eeuwig brandende Godslamp voor of bij de aroon
- 4 - Letterlijk: vanuit de zetel, hier niet bedoeld als een onfeilbare pauselijke uitspraak, maar in de vroegliturgische betekenis: de bisschopszetel in de absis van de kerk
- 5 - Gebouw waar de abten van de gehele orde bijeenkwamen
- 6 - Circumstare, er om heen staan, nl. om het altaar / de tafel
- 7 - Onder beide gedaanten, nl. brood en wijn

PATERSKERK

Architecten – Bert Dirrix en Arie van Rangelrooy

De Paterskerk in Eindhoven is onderdeel van het complex Mariënhage, dat in opdracht van coöperatie DELA is omgebouwd tot Domusdela. Het ontwerp voor dit project is gemaakt door de architecten Bert Dirrix van Diederendirrix Architecten en Arie van Rangelrooy van En En Architecten. Mariënhage bestaat naast de Paterskerk uit een klooster en kapel, voorheen eigendom van de Orde der Augustijnen. De architecten hebben ervoor gekozen deze onsamenhangende delen van Mariënhage te verbinden door het entreegebouw De Knoop, dat opvalt door zijn moderne vormgeving. ‘Hier komen bezoekers aan het ceremoniehuis (de kerk), het hotel en het congrescentrum straks allemaal binnen.’ De oude uitstraling van de gebouwen hebben de architecten willen behouden. ‘De grote veranderingen vinden plaats in het interieur. Zo komen oude kleuren terug en halen de architecten alles weg wat naar religie verwijst: de kerkbanken, de heiligenbeelden, het altaar en het orgel krijgen een andere plek’, aldus het Eindhovens Dagblad (12 september 2018). Architect Dirrix licht toe: ‘Je moet het straks niet meer als kerk zien, maar ervaren als een ruimte met diverse functies. Maar we willen de spiritualiteit juist versterken door lichtgebruik, voiles, gordijnen.’



Foto: Architectenbureau Diederendirrix

8 - Psalm 118: 10

9 - Het geheimenis van het geloof. De encycliek uit 1965 van Paus Paulus VI handelt over de eucharistie.

10 - Marburger Religionsgespräch met o.a. Zwingli en Oecolampadius te Marburg 1 - 4 oktober 1529

11 - Hebreeuws: de plaats in het bijzonder de plaats van de tempel, het heilige

12 - Zou Hendrik IV 1589 hebben gezegd toen hij als gedoopte katholiek, later overging tot het protestantisme, om daarna weer katholiek te worden ter verkrijging van de Franse koningskroon

13 - Zie o.a.: (Re)formatie en kerkgebouw, enkele visies Nieuwsbrief VBMK december 2017

14 - Waanders in de Broeren

15 - Dominicanen

16 - Museum Speelklok

17 - Noorderkerk

18 - Bethlehemkerk

19 - Domus Dei Porta Coeli, c.f. Genesis 28: 18

20 - ‘Wat is een kerk anders dan een vergaderzaal? Hoe moet een kerkgebouw eruit zien? Als een tempel of huis Gods? Is er geen kerk beschikbaar, dan komt de gemeente maar bijeen in de open lucht. En is het daarvoor te fris, dan huur je maar een fabriekshal, stal of manege of je komt samen bij iemand thuis. Want een kerk is geen heiligdom voor Christus op aarde, maar een ruimte waar je droog zit en de prediker kunt horen en zien. Een kerk is slechts een voorhof van de hemelse Tempel en om praktische redenen is een gedeeltelijke koepelvorm en zijn zitplaatsen in amfiteateropstelling het meest aan te bevelen.’ Uit: Onze Eeredienst 1911

21 - Pauselijke brief (apostolisch schrijven) op initiatief van de paus zelf, in zijn eigen handschrift.

22 - Noort, Ed, Israël en de Westelijke Jordaanoever, Kampen 1983, Pag.323

23 - Zie: Lexicon Bijbels Grieks 3de J. Murre, Skandalon 2016

24 - ‘Gelukkig, geen fitnesscentrum’ reportage van Peter de Graaf, Volkskrant 11 november 2019

Priorij Emmaus – buitenplaats Doornburgh

Een huis voor de geest

TEKST EN FOTOGRAFIE BRIGITTE LINSKENS

Aan de rand van Maarssen ligt buitenplaats Doornburgh, een plek van rust en stilte. De buitenplaats aan de Vecht bestaat al sinds de 17de eeuw. Op het terrein bevindt zich de voormalige priorij Emmaus.

Het klooster uit 1966 is gebouwd door architect Jan de Jong (1917-2001), leerling van Dom Hans van der Laan, in de stijl van de Bossche School. De Benedictijner monnik-architect Dom Hans van der Laan (1904-1991) kreeg in 1957 de opdracht om deze grote priorij te bouwen. Al snel speelde hij de opdracht door aan Jan de Jong. Samen ontwierpen zij deze priorij als het ultieme huis, gebouwd uit een samenspel van binnen en buiten, van stilte en samenzang, van ritme en licht. De strakke en sobere architectuur is even indrukwekkend als adembenemend, en staat in sterk contrast met de klassieke vormgeving van het landhuis Doornburgh. Het originele kloostermeubilair is robuust, in straffe tinten grijsgroen en bruin. Intense en ingetogen ruimten grenzen aan een geometrische binnentuin, compleet met een door pilaren afgezette pandgang. De architectuur van de Bossche School inspireert nog steeds hedendaagse architecten. De rust die de buitenplaats en het klooster uitstralen zijn uniek en van grote waarde

Het klooster is gebouwd in opdracht van de zusters van de gemeenschap van de Kanunnikessen van het Heilig Graf. Zij leidden hier sinds de jaren 60 een spiritueel leven. De zusters stonden bekend om hun open houding naar geïnteresseerden die, mits de leefregels respecterend, welkom waren om tijdelijk deel uit te maken van de gemeenschap. Na het vertrek van de laatste zusters in 2016 is de priorij omgebouwd tot een ontmoetingsplaats voor kunst en wetenschap met verbeelding als bindmiddel. In de voormalige priorij zijn regelmatig tentoonstellingen te bewonderen. Ook zijn diverse ruimtes te huur voor vergaderingen en kleine bijeenkomsten.

Het is mogelijk om in de prachtige binnentuin vol kruiden en eetbare bloemen te lunchen of koffie te drinken. Het restaurant De Zusters serveert naast een bijzonder menu ook een culinaire reis door het klooster.



De sfeer van het kerkgebouw

TEKST MADELON KOOTWIJK EN STIJN SWOLFS

Van de zeventiende eeuw tot aan de twintigste eeuw heeft de architectuur van het rooms-katholieke kerkgebouw een grote transformatie ondergaan. Hoewel de principes van een sacrale ruimte dezelfde zijn gebleven, verschillen barokke en hedendaagse kerkgebouwen erg van elkaar in uitstraling.

Het christendom is in de barokkerk aanwezig in de symbolen, de schilderijen en de beeldhouwwerken die alle onder andere het Latijnse kruis, heiligen of verhalen uit de bijbel verbeelden. Deze christelijke boodschap wordt echter in kerkgebouwen van recentere datum niet meer op een dergelijke symbolische manier overgebracht, omdat in veel hedendaagse kerken geen symbolen, schilderijen en beeldhouwwerken aanwezig zijn. Het ontbreken van deze elementen verandert echter niets aan de sacraliteit van de kerkruimte. Dit roept de vraag op hoe hedendaagse kerkgebouwen toch deze sacrale sfeer uitstralen. Zonder de aanwezigheid van bovengenoemde symbolen. Om deze vraag te beantwoorden wordt de barokkerk Santa Maria Della Vittoria in Rome vergeleken met twee sobere hedendaagse kerken: de uitbreiding van de abdij Sint-Benedictusberg in Vaals en de Pastoor van Arskerk in Den Haag.

Santa Maria Della Vittoria (1605), Rome

De basiliek Santa Maria Della Vittoria in Rome, ontworpen door Carlo Maderno (1556-1926), ligt op de hoek van de Piazza di San Bernardo. De basiliek is niet prominent aanwezig. De gevel is niet gericht op het plein en de naastgelegen fontein trekt alle aandacht. Toch bezoeken veel toeristen deze kerk om het beeld de *Extase van Theresia* te bewonderen, een meesterwerk van Gian Lorenzo Bernini (1598-1680). Argeloze bezoekers zouden verrast kunnen worden door de overweldigende decoraties en de rijkdom van deze kleine barokke basiliek. Het enkelvoudige brede schip en de drie met elkaar verbonden zijkapellen staan vol met sculpturen en zijn voorzien van schilderijen en andere ornamenten van marmer en goud. Alle delen vloeien in elkaar over en het is moeilijk om onderscheid te maken tussen structuur en ornamentiek, tussen beeldhouwkunst en schilderkunst. Daarnaast zijn er bij de heilige beelden christelijke symbolen te ontdekken die naar de afgebeelde heilige verwijzen. Ook het Latijnse kruis, symbool voor het christendom, is meerdere malen aanwezig.



Extase van Theresia, Rome © Alvesgaspar

Kerken als de Santa Maria Della Vittoria zijn gebouwd in de zestiende en zeventiende eeuw tijdens de Contrareformatie met het doel de bezoeker te overweldigen. De katholieke kerk hoopte haar centrale plaats en macht in de samenleving die ze in landen als Nederland door de Reformatie had verloren terug te winnen.

De twee hierna besproken kerkgebouwen tonen het contrast tussen een barokke kerk als de Santa Maria Della Vittoria in Rome en de sobere hedendaagse kerk, Nederlandse gebouwen geïnspireerd door een protestantse levenshouding.

Sint-Benedictusberg Abdij (1986), Vaals

De uitbreiding van de Sint-Benedictusberg Abdij, een benedictijner abdij uit 1922 gebouwd naar een ontwerp van de Duitse architecten Böhm en Weber, werd ontworpen door Dom Hans van der Laan (1904-1991). De orde der benedictijnen volgt de regels van Sint-Benedictus. Om de abdijkerk te betreden, moet men eerst door een hal en een binnenplaats lopen. De twee toegangsdeuren naar de kerk

zijn symmetrisch geplaatst in de hoeken van de muren van de binnenplaats. Deze deuren vormen de verbindende elementen tussen de binnenplaats en de ruimte om te bidden. Na binnenkomst leidt een symmetrisch geplaatste dubbele galerij naar een zaal die lichter en hoger is dan de galerijen. Het licht komt binnen via verticale ramen bovenin de muren. Op een zonnige dag worden in de ochtend de lichtstralen naar de ingangen geleid, terwijl in de middag het licht vanuit de ingang richting het altaar binnenstroomt. Een lichte of een bewolkte dag is van invloed op de lichtinval in deze ruimte. De ramen, die dus afhankelijk van de tijd en de zon een verschillende lichtintensiteit binnenlaten, staan in lijn met de zuilen van de galerij. Van der Laan ontwikkelde een eigen proportioneel systeem voor het ordenen van de ramen met de kolommen. Dit systeem is toegepast op de hele kerk, zo staat de breedte van de galerijen in een bepaalde verhouding tot de breedte van de totale ruimte in de verhouding twee staat tot zeven.



Pastoor van Arskerk, Den Haag © Peter de Ruig ▲▼



Pastoor van Arskerk (1969), Den Haag

Deze rooms-katholieke kerk werd ontworpen door Aldo van Eyck (1918-1999) in opdracht van de parochie 'De Vier Evangelisten' in Zuid-Den Haag. De eerste ruimte bij het binnengaan van de kerk is een donkere foyer, deze is donkerder dan elke andere ruimte van de kerk. De ogen van de bezoeker moeten zich eerst aanpassen aan deze situatie. Overdag van licht naar donker en 's nachts van donker naar licht. Als men vanuit de foyer naar de grote open ruimte in het midden van de kerk loopt, wordt er nog een ander contrast geïntroduceerd: er is een hoogteverschil van acht meter tussen de twee kamers. De hoofdkamer wordt verlicht door zware, cilindrisch gevormde betonnen lichtkoepels. Ze zijn zo geplaatst dat het licht gelijkmatig over de ruimte is verdeeld. Door de balk die deze ronde vorm kruist en door de diepte van de cilinder komt het licht bijna indirect de ruimte binnen. In de foyer doorsnijden betonnen balken de lichtkoepels, waardoor de ruimte minder hoog lijkt. In de centrale hal daarentegen benadrukken de balken de hoogte van de cilinders en de hoogte van de ruimte. De kolommen van de grote zaal zijn opgetrokken uit grijze beton blokken versierd met kleine reliëfs met Bijbelse voorstellingen. ▶

Een verschuiving in de kerkarchitectuur

De drie kerken hebben een sacrale sfeer gemeen. Deze kerken symboliseren christelijke waarden, hoewel de boodschap in de hedendaagse kerkgebouwen niet zo duidelijk aanwezig is als in de Santa Maria Della Vittoria. In deze kerk is een letterlijke verbeelding van verhalen of informatie toegepast, zoals gebruikelijk was in die tijd. Dit gebruik van directe symbolen uit het christendom heeft in de loop der tijd plaatsgemaakt voor een meer figuratieve manier van symbolisme.

Neem Bernini's de Extase van Theresia als voorbeeld. Dit beeld is omgeven door metalen staven die verlicht worden door een verborgen raam boven het beeld. Ze stellen lichtstralen uit de hemel voor en maken het tafereel nog dramatischer. Heel anders wordt licht gebruikt in de kerkgebouwen van Van der Laan en Van Eyck. Hier wordt het natuurlijke licht niet vastgelegd in beeldende elementen, maar gebruikt op een meer figuratieve manier om zo een sacrale sfeer te creëren.

'De kerken hebben een sacrale sfeer'

We zullen de kerken van Van der Laan en Van Eyck nader bekijken om uit te leggen hoe deze figuratieve fenomenen werken.

Fenomenen van Van der Laan en Van Eyck

Gernot Böhme (1937), een Duitse filosoof, schrijver en pionier in de ecokritiek, schrijft over de compositie van kerkruimten: 'Maar in het geval van kerkruimten waarin steen en ruimte een bijzondere relatie aangaan – men denkt vooral aan romaanse en gotische kerken – gaat het niet om een eindeloze ruimtelijkheid, waarin sferen worden gegoten, maar om een bepaalde, goed gecomponeerde ruimte: ruimte als spatium. Beperking, contour, richting en een omvattend volume maken daar allemaal deel van uit'.¹ Dit spatium heeft dus betrekking op de duidelijk zichtbare beperkingen, de contouren, de richtingen en de omvattende volumes die de ruimte op een herkenbare manier afbakenen en tot expressie brengen. Böhme benadrukt dat dit het best zichtbaar is in romaanse en gotische stenen kerkontwerpen, omdat volgens hem het gebruik van stenelementen de ruimte volume en stevigheid geeft, en rust uitstraalt. Dit in tegenstelling tot de barokke kerken, waar volgens Böhme 'stucwerk en beeldtaal het overnemen [...] en het kerkgebouw niet langer louter als architectuur kan worden beschouwd'.² Daarmee bedoelt Böhme dat het moeilijk is om de afbakening van de ruimte te herkennen door de wanddecoratie. Daardoor is het moeilijk te zien welke delen constructief zijn en of communicatie middels symbolen van de beeldhouwkunst of van de schilderingen plaatsvindt.

De articulatie van de ruimte in de kerkgebouwen van Van der Laan

en Van Eyck wordt bereikt door verschillende elementen: de verhoudingen van de steenmassa, de opeenvolging van de ruimtes en de contrasten in gewicht, hoogte en licht. Deze elementen creëren een bepaalde ruimtelijke expressie. Deze expressie draagt bij om een gevoel van intimiteit of van stilte op te roepen.

Dit principe vinden we terug in de uitbreiding van de Sint-Benedictusberg Abdij (1922). Van der Laan probeerde in de ruimte bepaalde elementen te synthetiseren en op rationele wijze te ontwerpen. In deze synthese mocht de dikte van de muur niet meer dan 1/7 van de afstand tussen de muren bedragen. Eén tot zeven is de meest extreme meting van zijn meetsysteem. Hij vergeleek het met het sorteren van verschillende kiezels op grootte. Deze kiezels werden als even groot beschouwd, hoewel ze onderling verschillen. Hij paste dit systeem ook toe op wanden en openingen die niet te breed of te klein mogen zijn, want dat zou resulteren in hiërarchie en niet in singulariteiten. Het ging erom dat het materiaal één massa vormde.

Het principe van singulariteit paste Van der Laan ook toe in de opeenvolging van de ene ruimte naar de andere. De volgorde van de ruimtes helpt bij de beweging van de ene ruimte naar de andere en om jezelf in het gebouw te lokaliseren. In deze sequentie van de ruimtes moet sprake zijn van synthese. Op die manier worden de gedachten van de bezoeker niet onderbroken, en ontstaat de mogelijkheid om zich op God te concentreren zonder aan iets anders te denken. De door Van der Laan nagestreefde synthese van ruimte is een figuratief fenomeen: een gevoel van leegte.

Ook binnen de Pastoor van Arskerk wordt een sequentiële reeks van ruimtes gebruikt. Van Eyck ziet dit echter meer als een rituele aanschakeling. De centrale doorgang door de hogere zaal vormt het verbindende element van verschillende rituelen. Deze gang begint duidelijk bij de ingang en eindigt met een uitgang. Ook in de kerkgebouwen komt het gebruik van licht op verschillende manieren tot uiting. Het licht van de cilindervormige lichtkoepels in de Pastoor van Arskerk ligt nooit vast. Het licht creëert verschillende 'momenten', of, volgens de Belgische architectuurcriticus Geert Bekaert (1928-2016): 'Het licht speelt een belangrijke rol – het maakt de ruimte tot een ruimte'.³ De zware stenen muren en zuilen zijn wat beklemmend. Deze zwaarte wordt afgewisseld met het licht dat zeer helder is in contrast met de donkere ruimtes, hoewel het licht gedimd is. Deze contrasten veroorzaakt door de lichtverdeling, zorgen voor een spanning die de ruimte intiem maakt.

Sfeer

Figuratieve fenomenen dragen een boodschap uit die afhankelijk is van de articulatie van de ruimte. Deze boodschap is niet zo duidelijk als de boodschap in de Santa Maria Della Vittoria. Zo heeft bijvoorbeeld de door een lichtstraal overgebrachte figuratieve boodschap niet in elke situatie dezelfde betekenis. Een lichtstraal in de kerk van Van der Laan zou kunnen betekenen dat je bij de Vader bent, maar een lichtstraal in de Pastoor van Arskerk duidt waarschijnlijk op een meer imposante manier op de betekenis van God. De betekenis van

het licht in de kerken van Van der Laan en Van Eyck is figuratief, daarentegen heeft een soortgelijk licht in een museum gericht op een tentoongesteld object niet deze betekenis. Figuratieve analogieën brengen zo een boodschap over die emoties kan oproepen.

De sfeer van een ruimte is van belang in de kerkarchitectuur, al is het moeilijk om duidelijk te omschrijven hoe een bepaalde sfeer in een bepaalde ruimte ontstaat. Zoals Böhme schrijft: 'Sferen zijn onbepaald, vooral wat betreft hun ontologische status. Men weet niet goed of men ze moet toeschrijven aan de objecten of aan de omgeving waaruit ze afkomstig zijn of aan de subjecten die ze ervaren. Men weet ook niet helemaal waar ze zich bevinden. Ze lijken de ruimte als het ware te vullen met een Gefühlston (gevoelston), als een waas'.⁴

Het is dus niet duidelijk of de sfeer afkomstig is van de objecten en hun omgeving of dat deze wordt ervaren door de waarnemer.

Gecreëerde sferen

De architect creëert een gebouw met eigenschappen die een bepaalde sfeer oproepen. Het werk van de architect kan worden beschouwd als het scheppen van sferen. De Zwitserse architect Peter Zumthor (1943) is het eens met Böhme en beschouwt sfeer als een esthetische categorie. Architectonische kwaliteit is afhankelijk van de gecreëerde sfeer. Hij komt tot een aantal aspecten die de sfeer beïnvloeden, zoals de materiele vorm, de samenhang van materialen, geluid, temperatuur, de spanning tussen binnen en buiten en lichtval.

De sfeer zorgt er dus voor dat de waarnemer in staat is om elementen als licht, tektonische expressie als figuratief fenomeen in hedendaagse kerken te 'lezen'. Het is de wisselwerking tussen sfeer en figuratieve fenomenen die betekenis geven aan de ruimte. Verschillende sferen kunnen verschillende betekenissen aan de ruimte geven. In de Santa Maria della Vittoria hebben de symbolen een vaste betekenis voor katholieken. Deze betekenis is afgeleid van de functie, het licht, de beelden, de schilderingen en de ruimte en is niet verborgen in een specifieke sfeer. De betekenis is vooral leesbaar als je bent grootgebracht met de regels en waarden van het christendom. In de kerkgebouwen van Van der Laan en Van Eyck is een de aanwezigheid van een krachtige sfeer noodzakelijk, omdat zij niet letterlijk de christelijke verhalen willen symboliseren. Van der Laan – en op een andere manier ook Van Eyck – speelt met de compositie van bepaalde onderdelen en de lichtinval. Zo zijn zij in staat om figuratieve fenomenen als intimiteit en leegte op te roepen.

We kunnen concluderen dat de abdij Sint-Benedictusberg, de Pastoor van Arskerk en de Santa Maria Della Vittoria een eigen specifieke sfeer ademen. Deze sferen zijn sterk aanwezig en kunnen emoties en gevoelens oproepen en uitstralen. De ene sfeer is niet

Referenties

- 1 - Gernot Böhme, Atmospheric Architecture: The Aesthetics of Felt Spaces (Londen: Bloomsbury, 2017), p. 176.
- 2 - Gernot Böhme, (2017), p. 177.
- 3 - Geert Bekaert, In een of ander huis: Kerkbouw op een keerpunt (Den Haag: Lannoo, 1967), p. 92.
- 4 - Gernot Böhme, (2017), p. 14.
- 5 - Gernot Böhme, (2017), p. 23-24.
- 6 - Peter Zumthor, Atmospheres: Architectural Environments, Surrounding Objects, Birkhäuser, 2006



Pastoor van Arskerk, Den Haag © Peter de Ruig

'De sfeer in een ruimte is van belang in de kerkarchitectuur'

superieur aan de andere. Ze zijn anders, zoals de kerkgebouwen verschillen in hun communicatie richting gelovigen en bezoekers. De één communiceert door middel van directe symbolen, de ander door figuratieve fenomenen. Bij het zien van de sfeer als gedeelde realiteit van de waarnemer en de waargenomen werkelijkheid – samen met de bevindingen van Zumthor – wordt duidelijk dat de sfeer ervoor zorgt dat de ruimte wordt waargenomen op een manier die er betekenis aan geeft.

Een uitgebreidere, Engelstalige versie van dit artikel verscheen in Archiprint: Symbolism after Modernism, oktober 2018, nr 13, uitgave TU/e



Hoe verzekert
je de nieuwe
bestemming van
een hemels gebouw?



Elke kerk en klooster heeft een unieke betekenis. Die wil je respecteren bij het realiseren van een nieuwe invulling. Zodat het karakter behouden blijft, zelfs versterkt wordt. Die originele details zijn onvervangbaar. Maar niet onverzekerbaar, want met de specialistische kennis van Donatus wordt de herbouwwaarde nauwkeurig getaxeerd en verzekerd. Daarbij kunt u ook tijdens de renovatie rekenen op deskundig preventie-advies en daadkracht bij onverhoopte schade. Zodat uw herbestemde kerk verzekerd blijft van een betekenisvolle toekomst.

Nieuwsgierig? Ontdek meer op www.donatus.nl



donatus

verzekert kerken en monumenten